
DE KOORBANKEN VAN DE JANSKERK

Toen in 1981 de restauratie van de Utrechtse Janskerk gereed kwam, heeft men het restant van het koorgestoelte teruggezet op zijn oorspronkelijke plek: in het priesterkoor.

Daar immers werden door de kanunniken die aan deze kerk verbonden waren, dagelijks de kerkelijke getijden en de hoogmis gezongen. Deze getijden - gebeden op de vaste uren van de dag - bestaan vooral uit psalmen en andere gedeeltes uit de bijbel. Hieraan zijn lofzangen (hymnen) en lezingen, o.a. uit de werken van oude kerkelijke schrijvers en uit de levens der heiligen, toegevoegd. De teksten wisselen naar de dagen van de week of zijn eigen aan het feest dat gevierd wordt.

De kanunniken, hun plaatsvervangers en wellicht ook nog anderen die bij de koorzang assisteerden, hadden hun plaats in de koorbanken.

Deze zetels, die onderling gescheiden waren door houten schotten - tussenwangen -, stonden langs de wanden van het koor tegenover elkaar opgesteld. Soms is er aan iedere kant slechts één rij, soms staan er meerdere rijen achter elkaar. Dan bevinden zich in de voorste rij een of meer toegangen naar de volgende. De achterste koorbank heeft een hoge rugleuning, het dorsaal. Terwille van de acoustiek wordt dit bekroond door een gebogen overhuiving.

Iedere zetel heeft een opklapbare zitting en aan de onderkant hiervan is meestal een console-achtig stutje aangebracht. Als de zitting omhoog geklapt was, kon men tijdens de lange perioden dat men moest staan,

toch wat leunen. Deze steun die vooral de oudere koorheren welkom was, gaf men de naam *misericorde*. Dit is afgeleid van het latijnse *misericordia* en betekent „medelijden” en in de middeleeuwen ook: iets wat men aan een zieke of zwakke uit medelijden toestaat. Ook de uitsteeksels (knoppen) op het halfronde gedeelte van de tussenwangen hadden een dergelijke functie: de koorheren konden hierop leunen, wanneer zij zich uit hun zetels moesten verheffen. Deze knoppen zijn echter niet in ieder koorgestoelte aanwezig; in dat van de Janskerk ontbreken zij.

Wat de middeleeuwse koorbanken zo boeiend maakt, is dat zij rijk voorzien zijn van beeldhouwwerk en dat men vooral op de *misericorden* en de knoppen een bonte wereld van profane voorstellingen kan aantreffen.

Wanneer men met deze beschrijving in het hoofd in het koor van de Janskerk staat, is het pijnlijk te constateren, hoe weinig er van het oorspronkelijke meubel overgebleven is. Niet alleen de wangen, die de rijen zetels aan de zijanten afsloten, maar ook het dorsaal met de overhuiving en een aantal zetels zijn verdwenen. Wat nog rest zijn vijf zetels aan de zuidkant, dus rechts als men naar het altaar gekeerd staat, en een rij van elf aan de noordkant (afb. 1). Hoe groot het koorgestoelte oorspronkelijk geweest is, valt niet meer te achterhalen. Meestal is het aantal zetels een veelvoud van het aantal kanunniken, want

1. Utrecht, Janskerk, Gedeelte van het koorgestoelte.

2. Hardlopende man, Utrecht, Janskerk (misericorde).

3. Hardlopende man, Breda, Grote of Lieve Vrouwekerk (misericorde).

ook anderen, b.v. de aan de kerk verbonden vicarissen, namen deel aan het koorgebed¹). Zo telde het kapittel dat aan de Grote of Lieve Vrouwekerk in Breda verbonden was, dertien leden; het aantal zetels in de koorbanken aldaar is twee-en-zestig. De Janskerk had twintig kanunniken; een aantal van vijftig of meer zetels lijkt dus niet onwaarschijnlijk.

Er zijn dus in totaal nog maar zestien zetels over en deze zijn lang niet compleet. Van de oorspronkelijke zittingen zijn er vijftien bewaard. Op twee hiervan bevinden zich nog, min of meer gaaf, de misericorden; van de dertien andere is de voorstelling weggekap. Waarschijnlijk is dit gebeurd op 7 maart 1580, toen in de St. Jan en in andere kerken die nog niet aan de gereformeerden waren toegewezen, een soort beeldenstorm plaatsvond²). Van één zetel is ook de klos, het bovenste deel van de misericorde, waarop men staande leunen kan, verloren gegaan en vervangen door een van een ander type (zie afb. 1, geheel rechts). Ook op de vernieuwde zitting heeft men een nieuwe klos aangebracht; deze is weer van een ander model

De rekeningen van de kerk vermelden, dat er in 1378 een betaling heeft plaats gehad voor een reparatie aan een zetel in de koorbanken³). Omdat het huidige koorgestoelte op stilistische gronden rond 1480 gedateerd moet worden, leert deze mededeling ons alleen, dat dit niet het oudste is en dat er minstens één ander aan voorafgegaan is.

Het is niet waarschijnlijk, dat de koorbanken in

Utrecht vervaardigd zijn. De vorm van de klossen (afb. 2) komt overeen met die van de groep koorbanken die gedateerd moet worden tussen ca. 1440 en ca. 1510 en die zich bevindt in kerken in het Nederrijn-gebied, van Kempen tot Emmerich (Straelen, St. Peter und Paul, 1440-1450; Kleve, Untere Stadtkirche, 1474; Emmerich, St.-Martini-Münster, 1486; Kempen, Propsteikirche St. Marien, 1493; Xanten, St. Viktor, het kleine koorgestoelte, eind 15de eeuw, en Kalkar, St. Nikolai, 1505-1508). In Nederland heb ik deze klossen nergens anders aangezien, zelfs niet in de koorbanken van de St. Martinuskerk te Venlo, dat toch op korte afstand van Straelen ligt. Natuurlijk kan de lijn zich van Emmerich naar Utrecht hebben voortgezet, b.v. langs Nijmegen, Arnhem, Rhenen of Amersfoort. Maar uit deze plaatsen zijn geen middeleeuwse koorbanken bewaard gebleven; het is dus louter een mogelijkheid. Overigens kan ook een relatie met Emmerich een rol gespeeld hebben. Dit behoorde tot het bisdom Utrecht; de proost van St.-Martini-Münster stond aan het hoofd van het aartsdiakonaat Emmerich en had stemrecht bij de verkiezing van de Utrechtse bisschoppen. Van 1444 tot aan zijn dood in 1483 is Moritz von Spiegelberg proost in Emmerich geweest. Hij was bovendien de stichter van het koorgestoelte aldaar, maar heeft de voltooiing ervan, in 1486, niet mogen beleven. Heeft hij misschien met de kapittelheren van St. Jan over zijn plannen gesproken en hen in kennis gebracht met een beeldhouwer in zijn omgeving? Hoe het ook moge zijn, het is het meest waar-

schijnlijk, dat de Utrechtse banken ergens in het hierboven aangeduide gebied besteld en gemaakt zijn.

Wat geven de misericorden te zien?

Op de eerste misericorden aan de rechterkant (afb. 2) is een hardloper afgebeeld, een man die, zwaaiend met zijn ellebogen, aan het rennen is. De figuur is zwaar beschadigd. Niet alleen is een van de voeten verdwenen, maar ook het gezicht en de voorkant van zijn puntige muts, waar de haren als een rand onderuit komen, zijn weggeslagen. Hierdoor valt niet meer na te gaan, of het gebaar van de, ook al geschonden, linkerhand misschien een schreeuw moet ondersteunen. Erg waarschijnlijk is dit overigens niet, hiervoor is de hand te ver van het gezicht verwijderd.

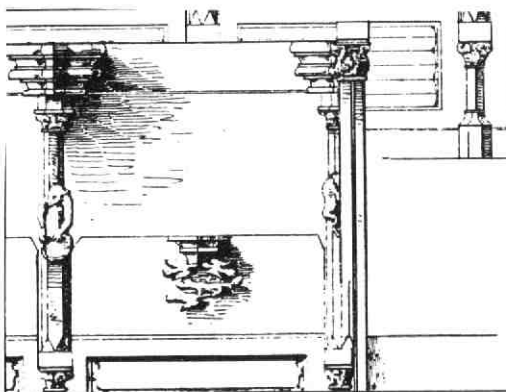
De betekenis van de voorstelling moet, geloof ik, gezocht worden in een passage uit de eerste brief van St. Paulus aan de Korintiërs: „Gij weet het: de hardlopers in het stadion lopen allen, maar slechts één krijgt de prijs. Loopt zo dat gij hem krijgt” (I Kor, 9, 24). In zijn boek *De Nederlandsche koorbanken tijdens gothiek en renaissance*⁴⁾ beschrijft Witsen Elias de voorstelling als „een knielende, manlijke figuur, die de linkerhand opgeheven houdt”. En hij verwijst naar „een dergelijke figuur” in Breda, waarvan hij zegt „een man die hard loopt, of misschien knielt” (blz. 93). De foto (afb. 3) laat echter duidelijk zien, dat déze man niet knielt, maar dat hij, luid schreeuwend, rent voor zijn leven. Hij brengt het spreekwoord in beeld „Die vervaert es loop in die kerke”, d.w.z. wie doodsbang is, bv. omdat een vijand hem achterna zit, moet de kerk inlopen; daar werd hij immers beschermd door het asielrecht⁵⁾.

Enige gelijkenis tussen beide voorstellingen valt niet te ontkennen, maar verwantschap of beïnvloeding is er niet. De koorbanken van Breda dateren van ca. 1440-1445 en die van de Janskerk zijn omstreeks 1480 gemaakt. Bovendien - en dit weegt wellicht nog zwaarder - moet men de oorsprong van de laatste op een heel andere plek, in de omgeving van Emmerich - Kleve zoeken. En dit niet alleen vanwege de klossen van de misericorden, maar ook vanwege de aard en uitvoering van de andere voorstellingen.

De andere nog bewaarde misericorden is nummer 7 van de rij aan de linkerkant (afb. 4). Hier zwemt een vos - zijn kop is wat beschadigd - in het water te midden van drie eenden, die geschrokken een goed heenkomen zoeken. Een recent verschenen beschrijving van de Janskerk⁶⁾ weet te melden, dat dezelfde voorstelling ook te vinden is in de koorbanken van de St. Martinuskerk te Emmerich. Deze mededeling is overgenomen uit het hierboven reeds aangehaalde werk van Witsen Elias (blz. 28). Het is echter te hopen, dat niemand naar aanleiding hiervan in Emmerich gaat kijken, want de helft van het koorgestoelte aldaar is in 1944 verwoest. En, natuurlijk, bevond de misericorde waarnaar verwezen wordt, zich in dat gedeelte. Dat Ernst Aus'm Weerth in 1866 een tekening van deze helft gepubliceerd heeft⁷⁾, baat ons weinig. De schets van deze misericorde (afb. 5) vult nog geen 1½ cm. in het vierkant en het is twijfelachtig, of Aus'm Weerth wel nauwkeurig getekend heeft. De

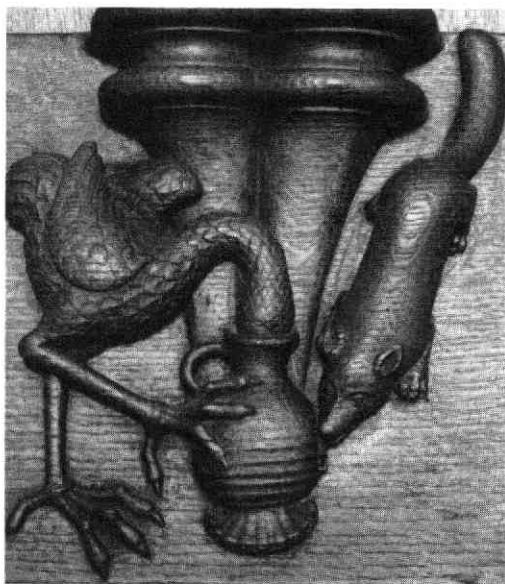
4. Vos in het water op eendenjacht, Utrecht, Janskerk (misericorde).

5. Vos in het water op eendenjacht, Emmerich, St.-Martini-Münster. Détail uit een tekening van E. Aus'm Weerth.

6. Vos in het water op eendenjacht, Kempen, Propsteikirche St. Marien (misericorde).

7 - 8. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast, Kempen, Propsteikirche St. Marien (misericorden).

9. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast. Houtsnede uit de Fabels van Aesopus (Ulm, Joh. Zainer, 1476).

klossen van de misericorden heeft hij in ieder geval verkeerd weergegeven en maar liefst drie voorstellingen, waaronder die van de vos in het water, heeft hij tweemaal afgebeeld. Er is echter nog een andere misericorde met dezelfde voorstelling, nl. in Kempen (afb. 6). Dit gestoelte is wat later, in 1493, tot stand gekomen, maar het hoort tot dezelfde groep. In tegenstelling tot de Utrechtse is deze misericorde wat meer in de hoogte uitgewerkt, maar in de stand en de opstelling van de figuren vertonen beide een grote gelijkheid. Het tafereel van de vos op eendenjacht doet natuurlijk denken aan het beroemde dierenepos *Van den vos Reynaerde* (Reinaert I), geschreven door „Willem die Madoc maakte“. Men zoekt hier echter

tevergeefs. De enige tekst waarop deze voorstelling geïnspireerd kan zijn, staat in het vervolg hiervan, *Reynaerts historie*, ook wel *Reinaert II* genoemd. Daar vertelt Reynaert vol trots aan zijn neef Grimbeert de das, dat zijn kinderen, Rossel en Reynaerdine, al zo goed in het water kunnen duiken naar kuikens en eenden⁹.

Zowel in Emmerich als in Kempen vindt men een vrij groot aantal *Reinaert*voorstellingen, maar met uitzondering van de vos in het water brengt geen enkele hiervan een gebeurtenis uit de *Reinaert I* of *II* in beeld. Ook van andere koorbanken op het Europese vasteland is er mij geen bekend. Dit in tegenstelling tot Engeland, waar men meerdere scènes vindt die in een of andere versie op het dierenverhaal terug gaan⁹.

Wel is er verband met spreekwoorden en andere literatuur, zoals een van de fabels van Aesopus, een Griekse fabeldichter uit de 6de eeuw vóór Christus. Hierin vertelt hij, hoe de vos en de kraanvogel (in latere versies de ooievaar) elkaar voor een maaltijd uitnodigen. De vos serveert de spijsen op een plat bord, zodat de kraanvogel met zijn lange snavel niet aan zijn trekken komt. Deze op zijn beurt dient het eten op in een hoge kruik of vaas, te smal en te diep voor de snuit van de vos. Zo wordt degene die een ander een poets bakt, met gelijke munt betaald. Of, samengevat in een spreekwoord: de vos en de kraan hebben elkander te gast.

De fabels van Aesopus zijn altijd heel populair geweest; in de klassieke oudheid en in de middeleeuwen behoorden zij zelfs tot de leesstof voor de school. Zij zijn overgeleverd in handschriften en werden al heel kort na de uitvinding van de boekdrukkunst gedrukt. De eerste Duitse editie verscheen in 1476 bij Johann Zainer te Ulm en al in 1477-78

kwam er bij Günther Zainer te Augsburg een nieuwe druk van de pers.

Daarna verschenen er nog vele andere edities en ook vertalingen. De oudste vertaling in het Nederlands werd in 1485 uitgebracht door Gheraert Leeu te Antwerpen. Voor de illustraties heeft hij dezelfde houtsneden gebruikt die de Straatsburger drukker Heinrich Knoblochtzer in zijn uitgave van ca. 1481 publiceerde. Het zijn vrij getrouwe copieën van de houtsneden in de druk van Johann Zainer uit 1476¹⁰.

De fabel van de vos en de kraanvogel is in de koorbanken van Kempen uitgebeeld op twee verschillende misericorden (afb. 7 en 8). Deze voorstellingen zijn duidelijk geïnspireerd op de houtsnede van 1476 (afb. 9). De scènes konden wat hoger worden, maar moesten zeker smaller zijn. Hierom heeft de beeldhouwer de stand van de dieren gewijzigd en met name de vos in een merkwaardige perspectief gezet; de geringe diepte van de misericorde liet geen andere oplossing toe. De gave compositie en de knappe afwerking laten duidelijk zien, dat hier een meester van klasse bezig is geweest en dat hij het voorbeeld met de nodige vrijheid heeft verwerkt. Dat hij de arbeid van een ander tot voorbeeld gekozen heeft, mag geen verwondering wekken. Dit was in de middeleeuwen heel normaal en ook grote meesters deden dit.

Waarom zoveel aandacht voor twee misericorden uit een heel ander koorgestoelte, al behoort dit tot dezelfde „groep”? Allereerst omdat hier duidelijk te zien is, hoe houtsneden als voorbeeld gediend hebben voor beeldhouwwerken. En vervolgens omdat dezelfde houtsnede al eerder model heeft gestaan voor een misericorde in de Janskerk te Utrecht. Een misericorde waarvan heel veel verloren gegaan is, maar die men, gelukkig niet zo grondig heeft afgekap, dat de voorstelling niet meer te achterhalen zou zijn (afb. 10). Om de herkenning te vergemakkelijken heb ik uit de houtsnede dat deel wat het voorbeeld geweest is, geïsoleerd en aangevuld (afb. 11).

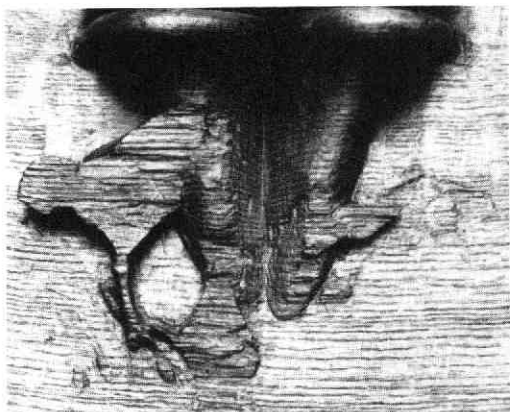
Links op de misericorde ziet men het silhouet van de kraanvogel; de rug, de staart en een groot deel van een van de poten. Hiernaast staat, in een iets andere vorm en zonder oor, de kruik waarin de spijs zich bevindt. De hals en de kop van de vos zijn verdwenen, evenals de andere poot. Van de vos, aan de andere kant, is niet veel meer dan de omtrek overgebleven en dan vooral van het achterlijf. Naast het naar rechts uitstekende fragment loopt, wat schuin omhoog, de lijn van de rug, die, wat lager, overgaat in de staart. Daaronder een vage aanduiding van de linker achterpoot. Te oordelen naar de breuklijn op de stut van de zitplank heeft de kop van de vos niet veel verder gereikt; hij is dus minder dicht bij de kruik geweest dan op het voorbeeld.

Op verscheidene andere zetels zijn nog vage resten van voorstellingen bewaard gebleven. Helaas, vormen zij nergens het halve woord dat de goede verstaander nodig heeft.

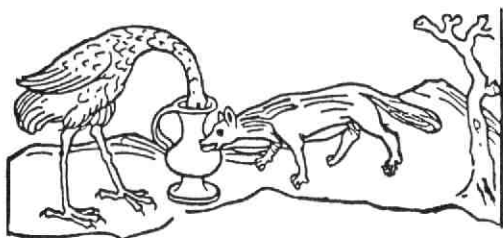
Vleuten

Burg. Van der
Heidelaan 22

J. A. J. M. Verspaandonk

10. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast, Utrecht, Janskerk (misericorde).

11. Aangevuld détail uit afb. 9.

1. B. M. de Jonge van Ellemeet, Uit de geschiedenis van het kapittel van St. Jan. In: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1935, blz. 29 - 51. Zie blz. 36.
2. A. Graafhuis en K. M. Witteveen, *In en om de Janskerk*. Utrecht, 1981. Blz. 7.
3. G. G. Calkoen, *Het Sint Janskerkhof en de Sint Janskerk. Circa 1050 tot circa 1700*. Utrecht 1902. Typescript. Blz. 90.
4. J. S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken tijdens gothiek en renaissance*. Amsterdam, 1937.
5. J. A. J. M. Verspaandonk, *Misericorde-reeks deel 3, Breda, de koorbanken van de Grote of Lieve Vrouwekerk*, Amsterdam, 1983. Nr. 58.
6. *Janskerk Utrecht*, uitgave van het Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht, blz. 29.
7. *Over De Vos Reinaert door Willem (die Madoc maakte) gevolgd door Reinaerts geschiedenis waarin zijn latere lotgevallen zijn opgetekend*; vertaald door A. van Nimwegen. Utrecht - Antwerpen, 1979. Blz. 251.
8. E. Aus'm Weerth, *Kunstdenkmäler des christlichen Mittelalters in den Rheinlanden*; I. Abt. Bildneri, III. Band. Bonn, M. Cohen & Sohn, 1866. Tafel IV.
9. K. Varty, *Reynard the Fox; a study of the fox in medieval English art*. Z.pl., 1967. E.g.p. 45-48 en pl. 48-51.
10. U. Koch, *Holzschritte der Ulmer Äsop-Ausgabe des Johann Zainer*. Dresden, 1961. Abb. 17, S. 23.